Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

आदिवासी कोकणी जमातीतील अंधश्रद्धा आणि त्याचा प्रभाव: विशेष संदर्भ वडखुट व खराडबारी, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रा. विनेश पावरा
समाजकार्य विभाग, सामाजिकशास्त्रे प्रशाळा,
क. ब. चौ. उ. म. वि., जळगाव

Manuscript ID:
JRD -2026-180723
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 115-121
July- 2026
Submitted: 15 June. 2026
Revised: 25 June. 2026
Accepted: 10 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश:-

भारतीय समाजातील आदिवासी समुदाय हा सांस्कृतिक, धार्मिक आणि पारंपरिक वारशाने समृद्ध असून, त्याच्या सामाजिक जीवनात विविध श्रद्धा, रूढी, परंपरा आणि लोकविश्वास यांचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव आढळून येतो. तथापि, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, निरक्षरता, सामाजिक परंपरांचे वर्चस्व आणि अज्ञाताविषयीची भीती या घटकांच्या प्रभावामुळे काही पारंपरिक श्रद्धांचे रूपांतर अंधश्रद्धांमध्ये झाल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्यातील वडखुट आणि खराडबारी येथील कोकणी आदिवासी समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांचा नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की, नवस, पशुबळी, भगत, जादूटोणा, डाकीण प्रथा, अंगात येणे तसेच भूत-प्रेत यांसारख्या अंधश्रद्धा आजही या समाजात प्रचलित आहेत. या अंधश्रद्धांमुळे आर्थिक शोषण, महिलांवरील अन्याय, आरोग्यविषयक दुर्लक्ष, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव तसेच सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत विविध अडथळे निर्माण होत असल्याचे स्पष्ट झाले. तसेच, शिक्षणाचा प्रसार, प्रभावी जनजागृती, अंधश्रद्धाविरोधी कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी आणि स्थानिक नेतृत्वाचा सक्रिय सहभाग यांच्या माध्यमातून अंधश्रद्धांचे निर्मूलन करून समाजामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना करणे शक्य असल्याचे प्रस्तुत संशोधनातून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

बीज शब्द: *आदिवासी कोकणी जमात, अंधश्रद्धा, सामाजिक परिवर्तन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन*

प्रस्तावना:-

भारतीय समाज हा विविध भाषा, संस्कृती, धर्म आणि परंपरांनी समृद्ध असून, त्याच्या बहुविध सामाजिक रचनेत आदिवासी समाजाला स्वतंत्र आणि वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक ओळख प्राप्त झाली आहे. आदिवासी समाजाचे जीवन निसर्गाशी अतिशय निकटतेने जोडलेले असून, त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा, लोकपरंपरा, देव-देवतांवरील विश्वास, सण-उत्सव, रूढी-परंपरा आणि जीवनशैली या त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक संरचनेचे अविभाज्य घटक आहेत. महाराष्ट्रातील कोकणी आदिवासी जमात ही अशाच महत्त्वपूर्ण आदिवासी समूहांपैकी एक असून, धुळे, नंदुरबार, नाशिक तसेच आसपासच्या परिसरात या समाजाचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते. या समाजात अनेक पारंपरिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक परंपरा आजही जतन करण्यात आल्या असल्या, तरी कालांतराने काही श्रद्धांचे अंधश्रद्धांमध्ये रूपांतर झाल्याचे दिसून येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. विनेश पावरा समाजकार्य विभाग, सामाजिकशास्त्रे प्रशाळा, क. ब. चौ. उ. म. वि., जळगाव

How to cite this article:
पावरा, विनेश. (2026). आदिवासी कोकणी जमातीतील अंधश्रद्धा आणि त्याचा प्रभाव: विशेष संदर्भ वडखुट व खराडबारी, ता. साक्री, जि. धुळे. Journal of Research and Development, 18(7), 115–121. https://doi.org/10.5281/zenodo.21942561

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21942561
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

परिणामी, या अंधश्रद्धांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे आढळते. आधुनिक विज्ञान, शिक्षण आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीनंतरही अनेक व्यक्ती आजारपण, आर्थिक संकट, कौटुंबिक अडचणी किंवा नैसर्गिक घटनांची कारणमीमांसा जादूटोणा, भूत-प्रेत, डाकीण, करणी अथवा भगत यांसारख्या अंधश्रद्धांच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा प्रवृत्तीमुळे आर्थिक शोषणाला चालना मिळते, महिलांवरील अत्याचारांना खतपाणी मिळते, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. या पार्श्वभूमीवर कोकणी आदिवासी समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांचे स्वरूप, त्यांची कारणमीमांसा, नागरिकांच्या सामाजिक जीवनावर होणारे परिणाम तसेच या अंधश्रद्धांविषयी समाजाचा दृष्टिकोन यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन याच उद्देशाने हाती घेण्यात आले असून, अंधश्रद्धांमुळे उद्भवणाऱ्या समस्यांचे विश्लेषण करण्याबरोबरच सामाजिक परिवर्तन, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांवरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. कोकणी आदिवासी जमातीमध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांचे स्वरूप, प्रकार आणि वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२. कोकणी आदिवासी समाजातील अंधश्रद्धांचा नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.

३. अंधश्रद्धांविषयी कोकणी आदिवासी समाजातील नागरिकांचा दृष्टिकोन, जागरूकतेची पातळी आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.

४. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक, शैक्षणिक, कायदेशीर आणि शासकीय उपाययोजनांचा अभ्यास करून त्यासंदर्भातील उपयुक्त सूचना मांडणे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

१. प्रस्तुत संशोधनामुळे कोकणी आदिवासी समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांचे वास्तव स्वरूप, त्यांची कारणे आणि सामाजिक संदर्भ समजून घेण्यास मदत होते.

२. अंधश्रद्धांमुळे उद्भवणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक समस्यांचे शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ विश्लेषण प्रस्तुत अभ्यासातून उपलब्ध होते.

३. शासन, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते तसेच अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी कार्यरत विविध संस्थांना जनजागृती कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे नियोजित व राबविण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यासातील निष्कर्ष उपयुक्त ठरू शकतात.

४. आदिवासी समाजामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकनिष्ठ विचारसरणी आणि सामाजिक जागरूकता विकसित करण्याबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास मार्गदर्शक आणि संदर्भग्रंथीय स्वरूपाचा ठरतो.

संशोधनाचे योगदान :-

१. प्रस्तुत अभ्यासाद्वारे कोकणी आदिवासी समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांविषयी स्थानिक स्तरावरील अद्ययावत, वस्तुनिष्ठ आणि संशोधनाधारित माहिती उपलब्ध करून देण्यात आली असून, या विषयाच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण संदर्भसाहित्य निर्माण झाले आहे.

२. अंधश्रद्धा, सामाजिक विकास आणि नागरिकांच्या दृष्टिकोन यांतील परस्परसंबंधांचे सखोल विश्लेषण करून सामाजिक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या ज्ञानाची आणि संशोधनपर माहितीची भर घालण्यात आली आहे.

३. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी शिक्षणाचा प्रसार, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना, कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, आरोग्यसेवांचा विस्तार आणि समाजाच्या सक्रिय सहभागाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

४. आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी धोरणनिर्मिती, जनजागृती कार्यक्रमांचे नियोजन, सामाजिक हस्तक्षेप तसेच भविष्यातील संशोधनासाठी प्रस्तुत अभ्यास उपयुक्त संदर्भसाहित्य म्हणून मार्गदर्शक ठरेल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

विषय विवेचन :-

आदिवासी समाज हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक असून, त्यांची जीवनशैली, श्रद्धा, परंपरा आणि सामाजिक रचना या मुख्य प्रवाहातील समाजापेक्षा काही प्रमाणात वैशिष्ट्यपूर्ण आणि वेगळ्या स्वरूपाच्या आहेत. कोकणी आदिवासी समाजामध्ये निसर्गपूजा, देव-देवतांवरील श्रद्धा, लोकपरंपरा, रूढी-परंपरा तसेच सामुदायिक जीवनपद्धती यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या परंपरांमुळे समाजातील सांस्कृतिक सातत्य, सामाजिक ऐक्य आणि सामुदायिक एकात्मता टिकून राहण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान मिळाले आहे. तथापि, कालांतराने बदलत्या सामाजिक परिस्थिती, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, अशिक्षितपणा, आर्थिक मागासलेपणा, अपुऱ्या आरोग्यसेवा आणि पारंपरिक सामाजिक विश्वास यांच्या प्रभावामुळे काही धार्मिक श्रद्धांचे अंधश्रद्धांमध्ये रूपांतर झाल्याचे दिसून येते. या अंधश्रद्धांचा परिणाम केवळ व्यक्तींच्या धार्मिक जीवनापुरता मर्यादित न राहता त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक जीवनावरही होत असल्याचे आढळून येते. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये नागरिकांच्या मतांच्या आधारे कोकणी आदिवासी समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांचे स्वरूप, त्यामागील कारणे, नागरिकांच्या जीवनावर होणारे परिणाम तसेच अंधश्रद्धांविषयी समाजाचा दृष्टिकोन यांचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून अंधश्रद्धा निर्मूलन, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांवरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

कोकणी आदिवासी समाजातील अंधश्रद्धांचे स्वरूप :-

प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की, कोकणी आदिवासी समाजामध्ये अनेक धार्मिक श्रद्धा, सांस्कृतिक परंपरा आणि पारंपरिक प्रथा आजही निष्ठेने आणि श्रद्धापूर्वक पाळल्या जातात. तथापि, या प्रथांपैकी काहींना कोणताही वैज्ञानिक आधार नसतानाही त्या भीती, परंपरेचे वर्चस्व, सामाजिक दबाव आणि धार्मिक भावनांच्या प्रभावामुळे आजही प्रचलित असल्याने त्यांचे स्वरूप अंधश्रद्धेमध्ये परिवर्तित झाल्याचे आढळून आले. नवस करणे, विशिष्ट देवतांना पशुबळी अर्पण करणे, आजारपणावर वैद्यकीय उपचारांऐवजी भगत किंवा मांत्रिकांची मदत घेणे, जादूटोणा, करणी, डाकीण प्रथा, भूत-प्रेतांवरील विश्वास, अंगात येणे, ग्रहदोष तसेच अपशकुन यांसारख्या समजुती समाजात आजही काही प्रमाणात प्रभावी असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. अनेक कुटुंबांमध्ये या प्रथांचे पालन धार्मिक कर्तव्य आणि पारंपरिक संस्कारांचा अविभाज्य भाग म्हणून केले जात असल्याचे आढळले. तसेच, समाजातील वयोवृद्ध व्यक्तींचा प्रभाव, पूर्वजांकडून चालत आलेल्या रूढी-परंपरा, धार्मिक श्रद्धांचा अतिरेक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव या कारणांमुळे नव्या पिढीवरही या अंधश्रद्धांचा प्रभाव कायम असल्याचे नागरिकांनी नमूद केले. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया अपेक्षित गतीने होत नसून, विवेकनिष्ठ आणि वैज्ञानिक विचारसरणीच्या विकासामध्येही अडथळे निर्माण होत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित झाले.

अंधश्रद्धांचा सामाजिक जीवनावर परिणाम :-

अंधश्रद्धा ही केवळ वैयक्तिक श्रद्धा किंवा विश्वासापुरती मर्यादित राहत नाही, तर तिचे परिणाम संपूर्ण समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक जीवनावरही प्रकर्षाने दिसून येतात. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की, अंधश्रद्धांमुळे समाजात अनेकदा संशय, परस्परांविषयी अविश्वास आणि सामाजिक तणावाचे वातावरण निर्माण होते. एखाद्या व्यक्तीवर जादूटोणा करणे, करणी करणे किंवा डाकीण असल्याचा आरोप करण्यात आल्यास त्या व्यक्तीचा सामाजिक बहिष्कार होण्याची शक्यता वाढते. अशा घटनांमुळे समाजातील सामाजिक सलोखा आणि परस्पर विश्वास यांना धक्का पोहोचतो. विशेषतः महिलांना अंधश्रद्धेच्या नावाखाली मानसिक, सामाजिक आणि काही प्रसंगी शारीरिक छळालाही सामोरे जावे लागते. मासिक पाळीच्या काळात विविध प्रकारचे निर्बंध लादणे, धार्मिक विधी आणि सामुदायिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नाकारणे, महिलांना अशुभ समजणे किंवा करणी अथवा जादूटोणा केल्याचा आरोप करणे यांसारख्या प्रथांमुळे त्यांच्या मानवी प्रतिष्ठेला आणि सामाजिक सन्मानाला बाधा पोहोचते. परिणामी, महिलांच्या सामाजिक सहभागावर आणि निर्णयक्षमतेवरही प्रतिकूल परिणाम होतो. अंधश्रद्धांमुळे समाजामध्ये विवेकनिष्ठ विचारसरणी, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तर्काधिष्ठित निर्णयप्रक्रिया विकसित होण्याऐवजी भीती, अज्ञान आणि अवैज्ञानिक समजुती अधिक दृढ होत जातात. त्यामुळे सामाजिक एकात्मता, समता आणि प्रगतिशील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला अडथळे निर्माण होतात, असे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्टपणे अधोरेखित झाले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

आर्थिक परिणाम :-

अंधश्रद्धांचे आर्थिक परिणामही अत्यंत गंभीर आणि दूरगामी स्वरूपाचे असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबे आजारपण, पिकांचे नुकसान, नैसर्गिक आपत्ती किंवा कौटुंबिक संकटे यांसारख्या समस्यांवर वैज्ञानिक आणि तांत्रिक उपाययोजनांचा अवलंब करण्याऐवजी भगत, मांत्रिक किंवा जादूटोणा करणाऱ्या व्यक्तींची मदत घेण्याकडे अधिक कल दर्शवितात. परिणामी, उपचार किंवा समस्यांच्या निराकरणासाठी आवश्यक असलेला आर्थिक खर्च अंधश्रद्धांशी संबंधित धार्मिक आणि अवैज्ञानिक प्रथांवर केला जातो. नवस फेडणे, पशुबळी अर्पण करणे, विशेष पूजाअर्चा, विविध धार्मिक विधी, ताईत, गंडेदोरे तसेच इतर कर्मकांड यांसाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक खर्च केला जात असल्याचे आढळून आले. अनेक प्रसंगी हा खर्च कर्ज घेऊन भागविला जात असल्यामुळे संबंधित कुटुंबांची आर्थिक स्थिती अधिकच दुर्बल बनते. अशा परिस्थितीत कुटुंबांवर कर्जाचा बोजा वाढून त्यांच्या आर्थिक स्थैर्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. याशिवाय, अंधश्रद्धांमुळे उत्पादक, विकासाभिमुख आणि उपयुक्त कार्यांसाठी वापरता येणारा निधी अनुत्पादक धार्मिक विधी आणि कर्मकांडांवर खर्च केला जातो. परिणामी, बचत, शिक्षण, आरोग्य, शेती, रोजगारनिर्मिती आणि इतर विकासात्मक गरजांकडे अपेक्षित प्रमाणात आर्थिक संसाधने वळत नाहीत. त्यामुळे केवळ कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीलाच नव्हे, तर समाजाच्या दीर्घकालीन सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेलाही अडथळे निर्माण होत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे.

आरोग्यविषयक परिणाम :-

आरोग्य क्षेत्रामध्ये अंधश्रद्धांचे सर्वाधिक प्रतिकूल परिणाम दिसून येत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. आजारपणाचे कारण भूतबाधा, करणी, जादूटोणा किंवा देवाचा कोप असल्याची धारणा समाजातील काही घटकांमध्ये आजही प्रचलित असल्यामुळे अनेक व्यक्ती प्रारंभी वैद्यकीय उपचारांचा अवलंब करण्याऐवजी भगत, मांत्रिक किंवा पारंपरिक उपचार करणाऱ्या व्यक्तींकडे जाणे अधिक पसंत करतात. परिणामी, योग्य वैद्यकीय निदान आणि उपचार मिळण्यास विलंब होतो, ज्यामुळे प्रारंभी साधे असलेले आजारही कालांतराने गंभीर स्वरूप धारण करण्याची शक्यता वाढते. विशेषतः गर्भवती महिला, लहान मुले, वृद्ध व्यक्ती तसेच गंभीर आजारांनी ग्रस्त रुग्णांना वेळेवर आणि योग्य आरोग्यसेवा न मिळाल्यास त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होण्याचा धोका अधिक वाढतो. अशा परिस्थितीमुळे आरोग्यविषयक गुंतागुंत वाढण्याबरोबरच काही प्रसंगी जीवितालाही धोका निर्माण होऊ शकतो. अभ्यासादरम्यान नागरिकांनी असे नमूद केले की, आधुनिक आरोग्यसेवा आणि वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता वाढली असली तरी समाजातील काही घटकांमध्ये वैज्ञानिक उपचारपद्धतीपेक्षा पारंपरिक उपचारांवर, धार्मिक विधींवर आणि अंधश्रद्धाजन्य उपायांवर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती आजही काही प्रमाणात कायम आहे. त्यामुळे आरोग्यविषयक जागरूकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार आणि गुणवत्तापूर्ण आरोग्यसेवांचा प्रभावी विस्तार करणे ही काळाची गरज असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे.

मानसिक परिणाम :-

अंधश्रद्धांचा परिणाम केवळ सामाजिक, आर्थिक आणि आरोग्यविषयक क्षेत्रांपुरता मर्यादित राहत नाही, तर व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावरही त्याचा लक्षणीय प्रभाव पडतो. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की, सततची भीती, अपशकुनाची भावना, देवाचा कोप होईल अशी चिंता, करणी किंवा जादूटोणा झाल्याचा संशय तसेच अदृश्य शक्तींच्या प्रभावाविषयीची धारणा यांमुळे व्यक्तींमध्ये मानसिक तणाव आणि असुरक्षिततेची भावना वाढीस लागते. अशा परिस्थितीत व्यक्तीच्या मनामध्ये भीती, संभ्रम आणि अस्थिरता निर्माण होऊन तिच्या मानसिक स्वास्थ्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. अंधश्रद्धांच्या प्रभावामुळे काही व्यक्तींमध्ये आत्मविश्वास कमी होणे, निर्णयक्षमता दुर्बल होणे, विवेकाधिष्ठित विचार करण्याची क्षमता घटणे तसेच जीवनातील प्रत्येक समस्येची कारणमीमांसा अदृश्य शक्ती, करणी किंवा भूत-प्रेत यांसारख्या अवैज्ञानिक घटकांमध्ये शोधण्याची प्रवृत्ती निर्माण होत असल्याचे आढळून आले. परिणामी, व्यक्ती वस्तुनिष्ठ आणि तर्कसंगत विचार करण्याऐवजी अंधश्रद्धांच्या प्रभावाखाली निर्णय घेण्याची शक्यता वाढते, ज्यामुळे वैयक्तिक तसेच सामाजिक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. याशिवाय, दीर्घकाळ टिकणाऱ्या मानसिक तणावामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांमध्ये दुरावा, परस्परांविषयी अविश्वास आणि संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. अशा वातावरणाचा परिणाम व्यक्तीच्या सामाजिक सहभागावर, भावनिक स्थैर्यावर आणि जीवनमानावरही होतो. त्यामुळे मानसिक आरोग्य सुदृढ राखण्यासाठी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार, समुपदेशनाची उपलब्धता, आरोग्यविषयक जनजागृती आणि विवेकनिष्ठ विचारसरणीचा विकास करणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे.

शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन :-

शिक्षणाचा प्रसार आणि साक्षरतेचे प्रमाण वाढत असले तरी काही ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन अपेक्षित प्रमाणात विकसित झालेला नसल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. अभ्यासादरम्यान असे निदर्शनास आले की, सुशिक्षित युवक-युवतींमध्ये अंधश्रद्धांविषयी चिकित्सक दृष्टीकोन स्वीकारण्याची आणि त्याविषयी प्रश्न उपस्थित करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. तथापि, समाजातील अनेक व्यक्ती आजही पारंपरिक श्रद्धा, रूढी-परंपरा आणि सामाजिक संकेत यांच्या प्रभावाखाली अंधश्रद्धांचे पालन करत असल्याचे आढळून आले. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण, विज्ञानविषयक उपक्रम, राष्ट्रीय विज्ञान दिनानिमित्त आयोजित कार्यक्रम, अंधश्रद्धा निर्मूलन अभियान, विविध सामाजिक जनजागृती उपक्रम तसेच स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रयत्नांमुळे नव्या पिढीमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकनिष्ठ विचारसरणी आणि सामाजिक जागरूकतेचा सकारात्मक विकास होत असल्याचे दिसून आले. तथापि, हा बदल समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला नसून, विशेषतः दुर्गम आणि सामाजिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या वंचित आदिवासी भागांमध्ये अंधश्रद्धांचा प्रभाव अजूनही लक्षणीय प्रमाणात कायम असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. त्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा व्यापक प्रसार, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची उपलब्धता आणि सातत्यपूर्ण जनजागृती कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे ही सामाजिक परिवर्तनासाठी अत्यावश्यक बाब असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

अंधश्रद्धा आणि महिलांची स्थिती :-

प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की, अंधश्रद्धांचा परिणाम पुरुषांच्या तुलनेत महिलांवर अधिक तीव्र स्वरूपात होत आहे. मासिक पाळी, गर्भधारणा, प्रसूती, विधवा महिलांचा सामाजिक दर्जा, डाकीण प्रथा तसेच विविध धार्मिक आणि सांस्कृतिक निर्बंध यांमुळे महिलांना सामाजिक, मानसिक आणि काही प्रसंगी शारीरिक शोषणालाही सामोरे जावे लागते. अंधश्रद्धांवर आधारित या प्रथा आणि रूढींमुळे महिलांच्या मानवी प्रतिष्ठेला बाधा पोहोचण्याबरोबरच त्यांच्या सामाजिक सहभागावर आणि व्यक्तिमत्त्व विकासावरही प्रतिकूल परिणाम होतो. प्रस्तुत अभ्यासातून असेही निदर्शनास आले की, महिलांमधील शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक परावलंबित्व, सामाजिक निर्णयप्रक्रियेमध्ये मर्यादित सहभाग, पारंपरिक मूल्यांचे वर्चस्व आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव यांमुळे त्या अंधश्रद्धांच्या प्रभावाखाली अधिक राहण्याची शक्यता असते. परिणामी, महिलांचे स्वावलंबन, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता यांवर प्रतिकूल परिणाम होऊन त्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये विविध अडथळे निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर महिलांचे सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा प्रसार, कायदेशीर हक्कांविषयी जनजागृती, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना तसेच महिलांच्या निर्णयक्षम सहभागाला प्रोत्साहन देणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे. अशा उपाययोजनांद्वारे अंधश्रद्धांचे दुष्परिणाम कमी करून महिलांच्या सन्मान, समानता आणि सर्वांगीण विकासाला चालना देणे शक्य होईल.

अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी सामाजिक हस्तक्षेपाची आवश्यकता :-

प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की, अंधश्रद्धा ही केवळ धार्मिक श्रद्धा किंवा वैयक्तिक विश्वासाशी संबंधित समस्या नसून ती सामाजिक विकास, शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक न्याय आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाशी निगडित बहुआयामी सामाजिक समस्या आहे. त्यामुळे अंधश्रद्धांचे निर्मूलन केवळ कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे शक्य नसून त्यासाठी समाजाच्या विविध घटकांचा समन्वित आणि सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी शिक्षणाचा व्यापक प्रसार, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना, गुणवत्तापूर्ण आणि सुलभ आरोग्यसेवा, स्थानिक नेतृत्वाचे बळकटीकरण, स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान, युवक संघटनांचा सहभाग, ग्रामसभांची सक्रिय भूमिका तसेच शासकीय यंत्रणांचे प्रभावी समन्वय यांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. या सर्व घटकांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे समाजामध्ये विवेकनिष्ठ विचारसरणी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण होऊ शकते. याशिवाय, लोकसहभागावर आधारित जनजागृती अभियान, स्थानिक भाषेमध्ये विज्ञानाचा प्रसार, महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण, युवकांच्या नेतृत्वगुणांचा विकास तसेच शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर वैज्ञानिक दृष्टिकोन, चिकित्सक विचारसरणी आणि संविधाननिष्ठ मूल्यांचा विकास करणाऱ्या कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास समाजामध्ये सकारात्मक आणि शाश्वत सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे शक्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

होईल. प्रस्तुत अभ्यासातून अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी बहुआयामी, लोकाभिमुख आणि समन्वित दृष्टिकोन स्वीकारण्याची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

सूचना :-

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, कोकणी आदिवासी समाजामधील अंधश्रद्धा ही केवळ धार्मिक श्रद्धा किंवा वैयक्तिक विश्वासापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक विकासाशी संबंधित बहुआयामी सामाजिक समस्या आहे. त्यामुळे अंधश्रद्धांचे निर्मूलन करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच समाजातील विविध घटक यांच्या समन्वित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. या पार्श्वभूमीवर पुढील उपाययोजना सुचविण्यात येत आहेत.

१. आदिवासी भागांमध्ये स्थानिक बोलीभाषेचा प्रभावी वापर करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणारे जनजागृती कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित करावेत. ग्रामसभा, शाळा, महाविद्यालये, युवक मंडळे, स्वयंसेवी संस्था तसेच सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या माध्यमातून अंधश्रद्धांचे दुष्परिणाम स्पष्ट करून नागरिकांमध्ये विवेकनिष्ठ आणि वैज्ञानिक विचारसरणी विकसित करण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न करावेत.

२. दुर्गम आदिवासी भागांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि प्राथमिक आरोग्यसेवा प्रभावीपणे उपलब्ध करून द्याव्यात. आरोग्यविषयक समस्या उद्भवल्यास नागरिकांनी भगत, मांत्रिक, झाडफुंक किंवा इतर अंधश्रद्धाजन्य उपचारपद्धतींवर अवलंबून न राहता शासकीय आरोग्य केंद्रे आणि वैद्यकीय तज्ज्ञांच्या सेवांचा लाभ घ्यावा, यासाठी व्यापक जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

३. महिलांवरील अंधश्रद्धाजन्य भेदभाव आणि अन्याय रोखण्यासाठी त्यांचे शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि कायदेशीर सक्षमीकरण यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. स्वयं-सहाय्यता बचत गट, महिला मंडळे, ग्रामपंचायती तसेच विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून महिलांना त्यांच्या अधिकारांविषयी जागरूक करून सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

४. अंधश्रद्धाविरोधी कायद्यांची, विशेषतः महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि काळी जादू प्रतिबंधक कायद्याची, स्थानिक प्रशासनामार्फत प्रभावी आणि काटेकोर अंमलबजावणी करण्यात यावी. अंधश्रद्धेच्या नावाखाली होणारी आर्थिक फसवणूक, महिलांचा छळ, जादूटोणा, डाकीण प्रथा तसेच इतर अमानवी आणि शोषणात्मक कृत्यांवर तातडीने आणि कठोर कायदेशीर कारवाई करण्यात यावी.

५. ग्रामपंचायत सदस्य, शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ते, धार्मिक नेते, युवक संघटना तसेच स्थानिक नागरिक यांनी संयुक्तपणे सामाजिक परिवर्तनासाठी पुढाकार घ्यावा. स्थानिक पातळीवर विज्ञान मेळावे, चर्चासत्रे, व्याख्याने, पथनाट्य, नाट्यप्रयोग, लोककला आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून अंधश्रद्धाविरोधी संदेश प्रभावीपणे जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवावेत. लोकसहभागावर आधारित अशा उपक्रमांमुळे समाजामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकनिष्ठ विचारसरणी आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित होण्यास चालना मिळू शकते.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष मांडता येतात.

१. प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की, कोकणी आदिवासी समाजामध्ये नवस, पशुबळी, भगत, जादूटोणा, करणी, डाकीण प्रथा, भूत-प्रेतांवरील विश्वास आणि अंगात येणे यांसारख्या अंधश्रद्धा आजही काही प्रमाणात प्रचलित असून, त्या समाजाच्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेल्या आहेत.

२. अंधश्रद्धांचा परिणाम केवळ वैयक्तिक जीवनापुरता मर्यादित न राहता व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक आणि मानसिक जीवनावरही प्रतिकूल स्वरूपात होत असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, सामाजिकदृष्ट्या वंचित आणि कमी शिक्षित कुटुंबांमध्ये अंधश्रद्धांचा प्रभाव तुलनेने अधिक आढळून आला.

३. मासिक पाळीविषयक निर्बंध, डाकीण प्रथा, धार्मिक बंधने, सामाजिक भेदभाव तसेच अंधश्रद्धांवर आधारित विविध रूढींमुळे महिलांच्या मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक सहभागावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे प्रस्तुत संशोधनातून स्पष्ट झाले. त्यामुळे महिलांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण ही अंधश्रद्धा निर्मूलनाची महत्त्वपूर्ण पूर्वअट असल्याचे अधोरेखित झाले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

४. शिक्षणाचा प्रसार, माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, प्रसारमाध्यमांची भूमिका तसेच शासन आणि स्वयंसेवी संस्थांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या जनजागृती कार्यक्रमांमुळे युवकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकनिष्ठ विचारसरणी आणि अंधश्रद्धांविषयी चिकित्सक दृष्टीकोन विकसित होत असल्याचे दिसून आले. तथापि, हा सकारात्मक बदल समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत आणि विशेषतः दुर्गम आदिवासी भागांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्यासाठी अधिक व्यापक आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची आवश्यकता असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले.

५. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी केवळ कायद्यांची निर्मिती किंवा अंमलबजावणी पुरेशी नसून शिक्षणाचा प्रसार, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना, गुणवत्तापूर्ण आरोग्यसेवा, सामाजिक जनजागृती, महिलांचे सक्षमीकरण, स्थानिक नेतृत्व, स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग आणि शासनाच्या प्रभावी धोरणांचा समन्वित अवलंब आवश्यक आहे. संविधानामध्ये नमूद केलेल्या वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चिकित्सक विचारसरणी या मूलभूत कर्तव्यांचा समाजामध्ये व्यापक प्रसार केल्यास अंधश्रद्धांचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल आणि कोकणी आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण, शाश्वत आणि समावेशक विकासाला निश्चितच चालना मिळू शकेल.

संदर्भसूची :-

१. डॉ. सुनील मायी, भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००९
२. डॉ. गोपीनंद निंबार्ते, भारतीय ग्रामीण समाज आणि समस्या, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, २०१५
३. डॉ. नीलम ताटके, समाजकार्य कोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००८
४. डॉ. गोविंद गारे, बदलाच्या उंबरठ्यावरील कोकणा आदिवासी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०००
५. डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा, राजहंस प्रकाशन प्रा. लि., सदाशिव पेठ, पुणे, अकरावी आवृत्ती, २०२४
६. चंद्रसेन टिळेकर, शेतकऱ्यांनो, निपटा हे अंधश्रद्धेचं तण !, कृषी ग्रंथ भांडार, पुणे
७. डॉ. शौनक श्रीनिवास कुलकर्णी, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००९
८. डॉ. गोविंद गारे, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती (सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा), अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे
९. प्रा. घोटळे रा. ना., सामाजिक संशोधन पद्धती व तत्वे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर